

Armenia'da Arsaklar ve Kamsarakanlar

Mehmet Özmenli*

Özet

Bir coğrafi terim olarak Armenia (Yukarı memleket) emniyetli üs olduğu gibi ticaret rotaların da coğrafi konum itibariyle dünyanın en önemli kavşak noktalarından biri olarak dikkati çekmektedir. "Armenya", "Armenie" terimlerinin coğrafi bir isim olduğu, milliyetle ya da Ermenilikle ilgisinin olmadığı bilim insanlarının ortak görüşüdür. Çünkü Ermeniler kendilerine "Hay", sonradan gelip yerleştikleri bu coğrafyaya da "Hayastan" demektedirler.

Önce İran coğrafyasına sonra da yukarıda belirtilen Armenia'ya ya Orta Asya'dan gelip Part devletini kuran Arsak (M.Ö. 250-MS 224) hanedanlığı mensuplarıdır. Eski İran'da Medler'den ve Akamenidler'den sonra gelen üçüncü yerel hanedanlık oldukları ve ağır süvariye icat ettikleri belirtilen Partlar, bundan dolayı Roma İmparatorluğu'nun doğudaki en büyük düşmanı olmuşlardır.

Tarihçiler, İran'dakine "Büyük Arsaklılar", Armenia'dakine ise "Küçük Arsaklılar" adını vermişlerdir. Yeryüzünde Hıristiyanlığı ilk devlet dini olarak benimseyen, ateşe tapan İran baskısına karşı manevi bir güç kazanan Küçük Arsaklılardı. Hıristiyanlığın bölgede yayılmaya başlamasından sonra ise bölge halkı yavaş yavaş Doğu Romalılara yaklaşmışlardır.

Sasanlı Ardeşir, Arsaklıların o coğrafyadan kökünü kazımak için bazı Arsaklı ailelerden olanları yakalatıp öldürmüştür. Bunlardan yalnız bir erkek çocuk kurtararak Kuşanlar ülkesine kaçırılabilmiş ve daha sonra Şırak ve Arşagunik'e (Kars'ın Şüregel, Digor ve Kağızmanderesi) bâkim olacak Kamsarakan ortaya hanedanı çıkmıştır. Bu hanedan mensupları Mamikonlarla beraber Hıristiyanlığın şiddetli savunucusu olmuşlardır. Monofizit anlayışlarından kesinlikle taviz vermedikleri için hem İran Zerdüştlüğü ile hem de Doğu Roma Hıristiyanlık anlayışıyla sürekli mücadele etmişlerdir.

Anabtar Kelimeler: Arsak, Kamsarakan, Ermenistan, Turan, İskit.

Giriş

Bir coğrafi terim olarak Armenia (Yukarı memleket) emniyetli üs olduğu gibi ticaret rotalarında coğrafi konum itibariyle dünyanın en önemli kavşak-noktalarından biri olarak dikkati çekmektedir. "Armenya", "Armenie" terimlerinin coğrafi bir isim olduğunu, milliyetle, Ermenilikle ilgisinin olmadığı gerçeğinden yola çıkarak, Ermenilerin kendilerine "Hay" sonradan gelip yerleştikleri bu coğrafyaya da "Hayastan" adını verdikleri bilim adamlarının ortak görüşü olarak benimsenmiştir. Ortaçağ boyunca din adamlarının yazmış oldukları vekainâmelerin önemli bir bölümünde hep "Hay" ve "Hayatsan" tabirleri millet kavramı içinde kullanılmıştır. Armenia ise coğrafi terim özelliğini korumuştur. Bununla ilgili önemli değerlendirmeleri Salim Cöhce "Ermenistan'ın Tarihî Coğrafyası Ve Ermeniler" isimli çalışmasında ayrıntılı olarak irdelenmiştir¹.

İranlıların "Eşkaniyan", Yunanların "Arsakidas", Romalıların "Arsacides", Ermenilerin "Bahlavig (Balh/Baktralılar)" ve "Bahlavuni (Bahlav/Balhlı Sülalesi)", batı koluna da "Arşaguni/Arşakuni" dedikleri, Armenia'ya Asya'dan gelip yerleşmiş, bilinen ilk egemen

(*) Yrd. Doç. Dr., Giresun Üniversitesi, Eğitim fakültesi Sosyal Bilgiler Eğitimi.

(1) Salim Cöhce, "Ermenistan'ın Tarihî Coğrafyası Ve Ermeniler", Türk- Ermeni İlişkileri, TTK, C. I, ss. 1-14, Ankara, 2014, s. 1.

unsurlar Arsak/Arşak Hanedanı mensubu Kamsarakanlar olmuştur. Doğu Anadolu, Batı İran ve Kafkasya'da hâkim olmuşlardır. Helen egemenliğine son vermişlerdir.

Bu çalışmada Armenia'da egemenlik kurmuş olan Arsak ve bu hanedana mensup olduğu bilinen Kamsarakanlar incelenmiştir.

1. Arsaklar

İran coğrafyasına Orta Asya'dan gelip Part devletini kuran hanedan Arsaklardır (M.Ö. 250-MS 224)². Eski İran'da Medler'den ve Akamenidler'den sonra gelen üçüncü yerel hanedanlık oldukları, ağır süvari birlikleri icat ettikleri belirtilen Partlar bundan dolayı Roma İmparatorluğu'nun doğudaki en büyük düşmanı olmuşlardır.

Hanedanın bilinen ilk ismi I. Arsak'tır. Devlet ise M.Ö. 234 yılında II. Arsak unvanıyla I. Tiridat (M.Ö. 248-211) tarafından kurulmuştur³. Bilim insanları I. Arsak'ın soyunu Dahe/Daelere dayandırmaktadırlar⁴. Kirzioğlu'da Dailerin Parn koluna mensup olduklarını belirtmektedir⁵. Strabon'da da Dailerden oldukları yazmaktadır⁶.

Kirzioğlu, M.Ö. 249 yılında devlet kuran Oğuzlar, Saka Türk Birliğine bağlı boy-larla birleşerek Arsaklar (Partlar) adıyla İran tahtına geçtiklerini belirtmiştir⁷.

Orta Asya göçer kültürünün batıya ilk taşıyıcıları olarak kabul edilen Arsakları Arap kaynakları Fehlevi/Pehlevi diye anmaktadırlar. Bu kelimeden hareketle Arap kaynakları bu topluluğun Asyalı olabileceklerini vurgulamışlardır. Kelimenin etimolojik irdelemesini yapan Tavadaî, Firdevs'inin Şahnâmesi'nde "Paygavi" diye geçtiğini bununda Turani dillerle yakınlığının olduğunu belirtmiştir. Pehlevi/Paygavi/Paygu/Baygu şeklinde Türklerin kullandığı bir unvan ile açıklamıştır⁸. Oğuzların kullandıkları "yabgu" unvanı ile benzerlik gösterdiği aşikârdır. İran dili konuşmadıklarını büyük olasılıkla Turani dil konuştuklarını söylemek mümkündür.

Aynı çağlarda batıdan doğuya göçle gelen "Hay/Hayk" lardan da bahsedilmektedir. Çivi yazılı metinleri okuyan bilim insanlarının bazıları zorlama usulleri ile yukarıda bahsi geçen coğrafi bölgeleri ve toplulukları hep bugünkü tabirle Ermeni olarak vasıflandırmaktadırlar. Aslında yapılan yerel çalışmalarda bunlara yeteri cevaplar verilebilmektedir⁹.

2. Arsakların Siyasi Tarihi

Part Devleti'nin önemli isimlerinden biri VI. Arsak unvanlı I. Mithridat (M.Ö. 160-139) devleti topraklarını Fırat ırmağı sınırlarına kadar genişletmiştir. II. Fıraat/Phraates zamanında Orta Asya'dan yeni İskit akınları görülmeye başlamıştır. Bu nedenle Arsak Devleti uzun zaman sarsıntı içinde kalmıştır¹⁰. Bu yeni İskit saldırılarını II. Mithridat ("Büyük", M.Ö. 123-88) durdurduğu gibi batıda bulunan Armenia topraklarına saldırmış ve buraları ele geçirmiştir¹¹.

Arsaklıların toprakları Horasan'dan bugünkü Anadolu'nun doğusunu da içine alan geniş bir alana sahip olmuşlardır. Tarihçiler, İran'dakine "Büyük Arsaklılar", Armenia'dakine ise "Küçük Arsaklılar" adını vermişlerdir. Küçük Arsaklı Devleti'nin kurucusu Val-Arsak'tır (127-114) ve kendisine I. Arsak unvanı verilmiştir¹².

(2) Catina, Horasan'dan geldiklerini belirtmektedir. Mar Apas Catina Histoire Ancienne de l'Arménie, Fransızca çeviri, Victor Langlois, Paris; 1917, s. 5.

(3) M. E. Bosch, Helenizm Tarihinin Anahatları, Çev. Afif Erzen, Sabahat Altan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak. Yay, C. 2, İstanbul, 1942, s. 55.

(4) R. N. Frye, The Heritage of Persian, New Word Publishing New York, 1963, ss. 170-192; Alessandro Bausani, The Persians, Çev. J. B. Done, Elek Boks Limited, London, 1971, ss. 34-48.

(5) M. F. Kirzioğlu, Kars Tarihi, Işıl Matbaası, İstanbul, 1953, s. 137.

(6) Strabon, The Geography of Strabo, Trans. Lacus Curtius, İng. Çev. H. L. Jones, London, 1928, XI, 8-2.

(7) M. F. Kirzioğlu, Anı Şehri Tarihi, Ankara 1982, s. 5.

(8) S. G. Agacanova, Oğuzlar, Çev. Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev, Selenge Yay. İstanbul, 2010, s. 208-209, dpn, 116-117; bkz. J. V. Tavadaî, Die Mittelpersische Sprache und Literatur der Zaratustrier, s. 16-17; bkz. S. Sacy, Histoire des rois de Perse, NE, t. II, 1789, s. 356.

(9) Mehmet Tezcan, "İran Armeniası (Pers-Armenia)", Türk- Ermeni İlişkileri, TTK, C. I, ss. 149-182, Ankara, 2014, s. 151-152.

(10) Bosch, a.g.e., II, s. 120-121.

(11) René Grousset, Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, Çev. Soli Dolanoğlu, Aras Yay. İstanbul, 2005, s. 83-84.

(12) Kirzioğlu, M. Fahrettin. "Dede-Korkut Oğuznâmeleri Arsaklılar Devleti Oğuzları'nın Destanlarıdır", Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi ss. C. XII, S. 139, 363-369, Nisan 1963, s. 365.

Artakşias Sülalesinin kurucusu olan ve M.Ö. 190 yılında Armenia'da tahtı ele geçiren I. Artakşias/Artages, Selefkosların strategosu olmuştur. Romalılar tarafından da Armenia bölgesine kral tayin edilen I. Artakşias (M.Ö. 190-159), Romalıların da yardımlarıyla Armenia'nın sınırlarını genişletmişti. Başkentini de M.Ö. 175 tarihlerinde Aras nehri üzerinde kurulan Artakşata/Artaşat kentine taşımıştı. Romalılar da artık bundan sonra Kür-Aras boyları ile Van Gölü ve çevresini de "Armenia" adıyla anmaya başlamışlardı.

Yukarıda belirttiğimiz gibi İskit akınlarının yeniden yoğunlaştığı, M.Ö. 120 tarihlerine doğru Part/Arsak Devleti (M.Ö. 247-M.S. 226) hükümdarı II. Mithridat, Artakşias sülalesinin hükümdarını yenerek Armenia'yı Partlara bağlamıştı. Veliht olan II. Tigran (Büyük)'ı da esir alarak Hemedan'a götürmüştü¹³. Aynı ailenin iki ayrı şubesi olan Armenia'daki Artakşias sülalesi ile İran'daki Part/Arsak sülalesi ve krallığı arasında çok sıkı bir ilişki vardı¹⁴.

Artakşias'ın torunu olan ve Part esaretinden kurtularak Armenia'ya geri dönen II. Tigran (M.Ö. 95/94-55/54), kayınpederi ve Pontos Kralı VI. Mithridat Eupator (M.Ö. 120-63)'un büyük desteği, Partların zayıflığı, Roma'nın ise şaşkınlığından faydalanarak geniş bir alanda çok kısa süreli hâkimiyet kurmuştur¹⁵. II. Tigran'ın Roma ile yaptığı savaşları kaybetmesi ile başkenti Tigranakerta tamamen tahrip edilmiş ve Romalılarla imzaladıkları bir anlaşma (M.Ö. 66) sonucu Fırat nehri Roma Cumhuriyeti ile Part Devletinin sınırı olmuştur¹⁶. II. Mithridat'ın ölümü ile tahta geçen II. Artaban (M.Ö. 88-77), Saka ve Tokhar saldırılarına maruz kalmış, yeni bir sarsıntı dönemi yaşanmıştır¹⁷.

Romalı General Crassus, M.Ö. 53'te Karrhai/Harran'da İran'a mağlup olup savaş meydanında hayatını kaybedince, Arsaklar, Hay/Haykların yaşadığı bölgelerde hâkim duruma gelmişlerdir. Bu mağlubiyetin intikamını almak isteyen Romalı Antoine, M.Ö.

36'da Ermenistan üzerinden İran'a yürümüş ve yine mağlup olmuştur. Mağlubiyetin sebebi olarak gördüğü Ermenileri baskı altına almıştır¹⁸. Romalılar, bölgede başka bir siyasi güce izin vermemişlerdir. Nitekim II. Tigran, bir yandan da iç isyanlarla ve saltanat mücadeleleriyle uğraştığı için, Roma'nın ileri hamlesi sonunda Armenia'nın batısında, Aras nehri üzerindeki eski başkenti Artakşata'ya kadar olan bütün bölge, Roma hâkimiyetine geçmiştir¹⁹.

Armenia bölgesi (Küçük Arsakların bölgesi) M.S. 11 yılından 224 tarihinde Part/Arsakların (Büyük Arsakların) yıkılışına kadar onların sülalesinden gelenler tarafından idare edilmiş ve Romalıların karşı olan savaşlarda da yöneticilerinin akrabaları olan İran tarafında yer almıştır. M.S. 14 tarihinde Artakşias sülalesinin sona ermesi ile başlayan kargaşa dönemi, M.S. 63 yılında yapılan Rhandeia Barışı ile kısmen sona ermiş ve I. Tiridat/Tiridat (M.S. 53-75)'in Roma imparatoru Nero (M.S. 54-68) tarafından resmen taç giydirilip kral ilan edilmesi ile, 298 tarihine kadar sürecek olan Arşakid/Arşakuni adı verilen ve İran Part sülalesine mensup soylu bir aileden gelen hanedan (Armenia Arşakidleri) bölgeyi yönetmiştir. Bu, bölgenin Urartu döneminden sonraki belki de en önemli, zenginlik ve üstünlük devri olmuştur²⁰.

(13) Kızıoğlu, "Armenya/Yukarı Eller-Tarihi'nin İçyüzü/Dede Korkut Oğuznamelerinin Mahiyeti", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri (8-12 Ekim 1984 Erzurum), Düzenleyen Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü, Erzurum 1985, s. 135.

(14) Tezcan, "İran.", s. 154.

(15) Tezcan, "İran.", s. 155-156.

(16) N. C. Debevoise, A Political, History of Parthia, New York, 1968, s. 46, dnp. 67; Turhan Kaçar, "Anadolu'da Sasanlılar ve Romalılar, M.S. 226-363: Emperyal İdeoloji ve Kriz", TD, Prof. Dr. Ali İhsan Gencer Hatıra Sayısı II, S. 47, 2008/1, 2009, s. 6.

(17) Strabon, a.g.e., XI, 8-2; Adrienne Mayor, "Common Cause Versus Rome: The Alliance Between Mithradates VI of Pontus and Tigranes II of Armenia, 94-66 BCE", Türk- Ermeni İlişkileri, TTK, C. I, ss. 99-119, Ankara, 2014, s. 101-102.

(18) Salim Cönce, "a.g.m", s. 4; Kamuran Gürün, Ermeni Dosyası, Ankara 1983, s. 30.

(19) M. L. Chaumont, "Armenia and Iran, II. The Pre-Islamic Period", EnIr, Vol. II, 1987, s. 420-422. Bunun üzerine Marcus Antonius, gelecekte Parthia'ya yönelik istila için stratejik bir köprü oluşturacağından dolayı, öncelikle Armenia'yı kontrolü altına almaya odaklanmıştır. Muzaffer Demir, Roma-Armenia İlişkileri (M.Ö. 95- M.S. 118), Türk- Ermeni İlişkileri, TTK, C. I, ss. 99-119, Ankara, 2014, s. 71.

(20) R. H. Hewsen, Armenia, A Historical Atlas, Christopher C. Salvatico (Cartographer-in-Chief), The University of Chicago Press, Chicago and London 2001, s. 43.

Partların doğusunda güçlenmeye ve güneye doğru yayılmaya başlayan Kuşan İmparatorluğu'nun Part kültür bölgelerini zapt etmesi sonucu Partlar ciddi sıkıntı yaşamaya başlamışlardır. M. S. 45-65 tarihleri arasındaki dönemde Partlar çöküşe geçmişler ve M.S. 66 tarihinde Roma ile 50 yıllık bir barış anlaşması yapmışlardır. Bu kadar uzun süreli anlaşma yapmalarının asıl nedeni hem iç ve dış durumu düzeltmek, hem de bu şekilde ipek ticaretinden azami oranda kâr sağlamaktır²¹. 50 yıllık anlaşma M.S. II. yy. başlarına doğru sona erdiğinde, Armenia meselesi yüzünden her iki ülke yeniden ve daha kanlı savaflara başlamışlardı.

Savaşlar, Anadolu coğrafyasına hakim olmak için savaşan Anadolu ve İran'da kurulan devletlerin arasındaki mücadelelerde, coğrafi yakınlığı ve stratejik durumu sebebiyle daha çok İran tarafındaki topraklarda ve "Yukarı/Dağlık Ülke" anlamındaki Armenia içerisinde yer alıyordu. M.Ö. I. yy.ın ilk yarısında Büyük Tigran'ın saltanatı dönemindeki kısa süreli bağımsız devre hariç, M.Ö. I. yy.dan M.S. VII. yy.daki İslam hakimiyeti dönemine kadar devam eden altı asırlık bu kavganın döneminde bölge, İran'daki Part/Arsak ve Sasanlı İmparatorlukları sınırları içerisinde bulunmuştur²². bu mücadele dönemini Tezcan 5 dönem olarak tasnif etmiştir: I. M.Ö. 34 - M.S. 63 (Hakimiyet Mücadelesi Dönemi), II. 63-224 (Birinci Uzlaşma Dönemi), III. M.S. 224-387 (İkinci Hakimiyet Mücadelesi Dönemi), IV. M.S. 387-591 (İkinci Uzlaşma Dönemi), V. M.S. 591- 628 (Üçüncü Hakimiyet Mücadelesi Dönemi)²³.

224 yılında İran'daki Part/Arsak hanedanı yıkılmış ve yerine bir hükümet darbesi ile özbeöz İranlı olan Sasanlı hanedanı kurulmuştur. Tabiatıyla bu durum, Armenia bölgesindeki Arşakuni hanedanını da etkilemiş, bundan 70 yıl kadar sonra bölgedeki Arşakuni Hanedanı sona ermiştir (M.S. 298). M.S. 226 yılında Sasanlı sülalesinin kurucusu I. Ardeşir, Büyük Arsaklı Devletini yıktıktan sonra Azerbaycan ve Doğu Anadolu'daki

Küçük Arsaklılar'a saldırmış ve Romalıların yardımıyla ancak 60 yıl sonra (287'de) ülkelere tamamen hakim olmuşlardır. Küçük Arsaklılar, III. Tiridat zamanında (305-310) resmen Hıristiyanlığı benimsemişlerdir. Yeryüzünde Hıristiyanlığı ilk devlet dini olarak benimseyen, ateşe tapan İran baskısına karşı manevi bir güç kazanan Küçük Arsaklılardır. Hıristiyanlığın²⁴ bölgede yayılmaya başlamasıyla bölge halkı yavaş yavaş Bizanslılara yaklaşmışlardır.

Başta Agatangelos ve Khorenatsi olmak üzere Ermeni kaynakları Arşagunilerin nihai olarak din değiştirmesini tanınmış bir havari olan Aziz Krikor'un (Krikor Lusavoriç) eseri olduğunu yazmışlardır. Aziz Krikor, P'awstos Buzandac'i's'e ve Agatangelos'a göre Arsak/Arşaguni kralı I. Khosrov'u öldürmüş olan Anak'ın oğluydu²⁵. Aziz Krikor'un serüvenine bakacak olursak: I. Ardeşir İran tahtını ele geçirip Arsaklılar'ın soyunu kesince (Büyük Arsaklılar) V. Artaban'ın kardeşi olan Cen Hükümdarı Suren Pahlav ailesinden Anak adlı bir beği, Küçük Arsaklı Khosrov'u öldürüp onun yerine tahta geçmek üzere batıya göndermiştir. Suren Pahlav ve Asbahabed Balav soyundan olanlar, Sasanlı Ardeşir'e itaat ve iltihak etmişlerdir. Sonradan bunlardan da şüphelenen ve Arsaklıların bu coğrafyadan kökünü kazımak isteyen Ardeşir, bu iki aileden olanları da yakalatıp öldürtmüştür. Bunlardan yalnız bir erkek çocuk kurtarılarak Kuşanlar ülkesine kaçırılabilirdi ki, bundan sonra Şırak ve Arşagunik'e (Kars'ın Şüregel, Digor ve Kağızmanderesi) hâkim olacak Kamsarakan hanedanı olarak çıkmıştır.

(21) Mehmet Tezcan, "Eskiçağ'da Roma İmparatorluğu'nun Karadeniz Bölgesi Vasıtasıyla Hindistan ve Çin ile Ticareti", Karadeniz Tarihi Sempozyumu, 25-26 Mayıs 2005, I. Cilt: Başlangıçtan 20. Yüzyıla, Yayına Hazırlayanlar Kenan İnan vd., Karadeniz Teknik Üniversitesi Yay., Trabzon 2007, s. 13.

(22) Elisée, l'Histoire d'Elisée, trans. Le P. Garabed Kabardji, I, Paris, 1840, s. 5.

(23) Tezcan, "İran.", s. 154.

(24) Turhan Kaçar çalışmasında farklı tarihlerde varlığından bahsetmektedir. Kaçar, Geç Antikçağ'da Ermeniler ve Hıristiyanlaşmaları Üzerine Notlar, Türk- Ermeni İlişkileri, TTK, C. I, ss. 99-119, Ankara, 2014, s. 127.

(25) P'awstos Buzandac'i's, History of the Armenians, Çev. Robert Bedrosian, 1981, v. III, s.18; Agatangelos, Collection des Historiens anciens et modernes de l'Arménie, Çev. Langlois, Paris, 1867, I, v.XVII, s.122.

Roma Kayseri'nden de yardım alan I. Khosrov Ardeşir'i Azerbaycan cephesinde bozarak ülkesini kurtardı. Bu zaferleri yüzünden ve Kuzeylileri de sindirmiş olduğundan kendisine Büyük (Medz/Mec) unvanı verildi. Büyük Khosrov'a karşı küçük düşen ve onu savaşla ortadan kaldıramayacağını anlayan I. Ardeşir, düşmanını hile ile yok etmeye karar verdi. Khosrov'u zehir veya hançerle öldürecek olana büyük mükâfatlar vereceğini vaaderek en çok bu işi becerebilecek ve onu şüphelendirmeyecek olan Arsaklılar'dan klanlara haber saldı; bunu başaracaklara Bahlav (Belh) şehrini vereceğini bildirdi. Cen ülkesinden gelmiş olan Anak, Ardeşir'in öcünü kendi öcü gibi alacağını söyledi; Sasanlı hükümdarına isyan etmiş gibi görünerek, çoluk çocuk ve adamlarıyla birlikte Büyük Khosrov'a sığındı ve hükümdara "Elbirliği ederek can düşmanımızdan, Ardeşir'den öç almak üzere geldim." diye bildirdi. Büyük Khosrov'da akrabasından bir beğın ailesiyle gelmiş olmasına sevinerek ona Artaz'ı (Maku ve Khoys bölgeleri)²⁶ ikamet olarak verdi.

Aziz Krikor, Havari Thaddeus'un mezarının bulunduğu bu topraklarda dünyaya geldiği ve onun içinde kutsal olduğu belirtilmiştir²⁷. Khosrov'a Anak suikast yaptı ve kaçtı. Khosrov ölüm döşeginde verdiği emirle Anak ve akrabalarını öldürtmüştür. Sadece Krikor Kapadokya'ya kaçırıldı. Burada yetişen ve Aziz olan Krikor, III. Tirdat döneminde geri döndü ve Hıristiyanlığı çeşitli zorluklarla karşılaşsa da yaymayı başardı²⁸.

Armenia toplumu ve ruhaniler, kendi iç meseleleri ve Sasanlılarla yapılan mücadeleler sebebi ile katılmadıkları Kadıköy Konsilinde çıkan "İsa'nın iki tabiatlı" olduğu görüşünü kabul etmediler. Çünkü Gregoryen Kilisesi bu görüşün zıttı olan "İsa'nın tek tabiatlı" olduğu şeklindeki Monofizit görüşü kabul ediyorlardı. Bu kararı ile Gregoryen Hıristiyanlığı yani Gregoryen Kilisesi, Hıristiyan âleminin büyük bir çoğunluğuna ters düşmüş oldu. Bundan sonra Gregoryen halkı, kiliselerinin ruhani lideri olan Eçmiyazın Katoğikos'una tâbi oldular.²⁹ Kendi inanç-

larını kadim ve Apostolik karakter taşıdığını savunan Gregoryen Kilisesi³⁰, Hıristiyan dünyasında ortaya çıkan ayrılığın bir neticesi olarak, Gregoryen Kilisesi adı ile anılmaya başlandı.³¹ Başka bir ifadeyle bu civarda Hıristiyanlık faaliyetlerini yürüten Gregoire'nin (Kirkor) ismine izafeten "Gregoryen Kilisesi" de denilmektedir.³²

3. Kamsarakanların Siyasi Etkinlikleri

IV. Yüzyıl'da Arsak hanedanından olan II. Arsak derebeylerin isyanları karşısında babası VII. Dikran'ın merkezci politikasını yeniden devreye soktu. Pawstos'un ifadesine göre, birçok nakharar'ı katletti, ailelerini yok etti ve mülklerini tahtın malvarlığıyla birleştirdi. Şirak ve Arşarunik kazalarıyla birlikte Arşarunik'teki Ardakers (Strabon'da Artagaras) kalesine ve Akhuryan ile Aras nehirlerinin kavşağı yakınında yer alan Yervantaşat (Erovantaşat-Ağcakala) şehrine sahip olan Kamsarakan sülalesine de aynı şekilde davrandı.³³ Patriklik derebeylerinin katl olayına

(26) Maku (Farsça: ماکو Mākū), İran'ın Batı Azerbaycan Eyaleti'nde, Türkiye sınırına (Gürbulak gümrük kapısına 15 km) yakın bir il merkezidir. Hoy (Farsça: هوی Khoy), Batı Azerbaycan Eyaleti'nde, Urmiye Gölü'nün kuzeybatısında Çaldıran ovasının güney doğusunda kurulu tarihi şehirdir.

(27) Vahan M., Kurkjian, A History of Armenia, Armenian General Benevolent Union of America, 1958, v. XVIII, s.117; P'awstos Armenians., v. III, s.18; Agatangelos, Collection, v.XVII, s.122.

(28) P'awstos, Armenians, v. III, s.18; Agatangelos, Collection, v.XVII, s.122; Kurkjian, Armenia, v. XVIII, s.118.

(29) Cevdet Paşa, Tezâkir (21-29), Nşr. C. Baysun, Ankara, 1991, s.234 vd; Ermeni Kilisesinin başına geçen Katoğikosların (ruhani başkanların) kronolojik olarak görev süreleri için bkz. Orbeian, S., Histoire De La Sioune I, Saint Petersburg 1864, s. 274 vd.

(30) Gregoryen Ermeniler, Hıristiyanlığın yayıldığı ilk yıllarda Thade (Thaddeus) ile Barthelemy (Bartholemeus) tarafından aydınlandıklarını ve Saint Gregoire'un öncülüğünde toptan Hıristiyanlığı benimsediklerini kabul ederler. Yine Ermeniler Hıristiyanlığı toplu olarak kabul ettiklerini ve "Apostolik" (Havarilere ait) bir özellik taşıdıklarını ileri sürerler. Gregoire (Kirkor), ilk Ermeni Kilisesini Eçmiyazın'da (Erivan yakınında bir bölge) kurarak, onu yirmi beş yıl yönetmiştir. Ermenilere göre; Hz. İsa, Eçmiyazın'e inerek Ermeni Kilisesini kurduğu gibi onu doğu ve batıdaki kiliselerden müstakil olarak ortaya çıkartmıştır. G. Tümer-A. Küçük, Dinler Tarihi, Ankara, 1997, s.307; A. Küçük, Ermeni Kilisesi ve Türkler, Ankara, 1997, s.35 vd.

(31) Tümer-Küçük., Dinler Tarihi, s.308; Küçük, Ermeni Kilisesi s.45 vd.

(32) Ş. Kuzgun, "Misyonerlik ve Hıristiyan Misyonerliğinin Doğuşu", Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Cumhuriyetin 60. Yılına Armağanı, Kayseri, 1983, s.69; Aynı zamanda "Düz Ermeni" veya Ermenice isimle "Lusavorçağan" (Nur saçıcı-Aydınlatici) da denilmektedir. Kırzioğlu, "Armenya/Yukarı-Eller", s.136.

(33) Kamsarakanların son çocuğu kurtarılacak ve ileride ailesinin mal varlığını yeniden elde edecektir. Moses Khorenats'i, History of the Armenians, Trans. Robert W. Thomson, III, 31, London, 1980, s. 287; P'awstos, Armenians, v. IV, s.137; Grousset, Ermenilerin Tarihi s.133.

karşı çıkmış, hatta Aziz Nerses'in vekili diyakoz Khad, Kamsarakanların katline itiraz ettiği için az kalsın kralın emriyle taşa tutularak öldürülüyordu.³⁴ Aziz Nerses Pers tehdidi karşısında derebeylerini kral II. Arsak ile barıştırmayı başardı.

Bölgenin önemli bir derebeyi olan ve Arsaklıların Karen Pahlav kolundan gelen Kamsarakanlar³⁵ Küçük Arsaklıların hizmetine girip, Kars'ın Şüregel-Digor-Kağızmanderesi gibi doğu ve güney yanlarına yerleşmişlerdir. Sasanlı (Pers) Ardeşir'in (226-241) Arsaklı sülalesinden olanların kökünü kesmeğe çalışırken Arsaklıların Karen Pahlav ailesinden kurtarılabilen ve Kuşanlar ülkesine kaçan sonradan Kamsar lakaplı lidere izafeten bunlara Kamsarakan denmiştir.

Kırzioğlu, Arsaklıların Karen Pahlav soyundan Beroz Amad, Ak Hunlar'ın hükümdarı Vezerg (Buzurg-Büyük) ünvanlı Kağan ile savaşmış ve bu savaş Ardeşir'e yaramış ve onunla dostluk kurmuştur. Fakat Şahpur (241-272) İran tahtına geçince Beroz Amad'ın ondan yüz bulamadığını, bu savaş esnasında başından yaralanarak bir kemiğini kaybetmesi sonucu kendisine "başı eksik" manasına Kamsar denildiğini yazmaktadır.³⁶ II. Tiridat, Kamsar'ın oğlu Arşavir'e M.S. 311 yıllarında Eraskavor (Yerazkavork-Şirakavan)'dan Erovantaşat (Kağızmanderesi ile Digor)'a yerleşim yeri olarak verdi³⁷.

Mamikonların etkin olduğu çağlarda Kamsarakanlar da Hıristiyanlığı benimsemişler ve önemli savunucusu durumunda olmuşlardır. Şüregel (Şirak) ve Arşarunik beği Kamsarakanlı Kazavondur. Kazavon, Sasanlıların, Dovin'de tahta çıkardıkları (M.S. 392) Küçük Arsaklı soyundan III. Khosrov'un yanında yer almaktansa III. Arsak'ın yanında yer almayı tercih etmiştir. Şüregel Beğleri, İran ile Doğu Roma arasında kalmış, bu bölge iki devletin sürekli mücadele alanı haline gelmiştir. Bu mücadelelerden birinde Vanand'ın yiğit Bulgar boyları da ayaklanmış, Tayk (Orta-Çoruh) dağlarına kadar olan yer-

leri bile kendilerine uydurmuşlardı. Bunlar, üzerlerine gelen Khosrov yandaşı Bagratlı Sahak idaresindeki orduyu çok uğraştırmışlardı³⁸. Bunu fırsat sayan III. Arsak, kendi kuvvetleriyle doğuya geçerek Vanand (Kars-Sarıkamış) bölgesini işgal etmiş ve Erevel (Kars-Şüregel arasında) düzündeki savaşta galip gelmiştir. Savaşın sonlarına doğru kendisini sıkıştıran Bagratlı Sahak'ın elinden ancak Şüregelli (Kamsarakan Beği) Kazavon'un bir yardımcı alayı sayesinde kurtulabilmiştir. Romalılar, bölgeye Kont olarak Şüregelli Kazavonu tayin etmişlerdi. Derebeyler, eski mevkilerini elde etmek ve atalarının yerlerine sahip olmak için, Arsaklı tahtında oturan III. Khosrov'a (390-392) meyletmişlerdi. Kazavon, veraset yoluyla kendisine geçmiş olan Şirak'daki ve Arşarunik'teki mülklerinin geri verileceğine dair her türlü teminatı elde edince, Bizanslıların hizmetinden çıkmış ve nakhararları III. Khosrov'a getirmiştir. Nihayet, Kazavon'da Romalılara hizmetten vazgeçip yurduna dönerek Şüregel ve Arşarunik bölgelerine sahip olmuş ve Kamsarakanlıların eski itibarını elde etmiştir³⁹.

Pers Kralı IV. Vahram (Behram) (388-399), buyruğuna daha yeni girmişti ki Khosrov'u tahttan indirmiş ve gözaltına alınmıştır (392). Khuzistan'daki Ubli (Unutma) kalesine hapsedilmiş⁴⁰ ve yerine Vram-Şapuh'u (Behram Şahpur) getirilmiştir. Khorenatsi'ye göre, Perslerin yiğitliğinden çekindikleri Şüregelli Kazavon'u da tutuklamış ve malvarlı-

(34) Khorenats'i, Armenians, III, 31 s. 287-288.

(35) Toumanoff, Karen Pahlav, Arsak kökenli iddia İran'daki Ermeni soylu bir aile br aile olduğunu iddia etmektedir. Cyrille Toumanoff, "Armenia and Georgia," in Cambridge Medieval History IV, 1966, pp. 597, 609, 619; Aynı iddia Mar Abas Catina'da da bulunmaktadır. Mar Apas Catina Histoire s. 4.

(36) Bu ad Farsça "Kem-ser" (Eksik baş) tabirinden ibarettir. M. Brosset, Les Ruines d'Ani, St. Petersburg 1860, s.93; Thomson Eksik-Baş anlamlı Kem-Ser'den geldiği rivayetin yanlışlığına dikkat çekmekte ve bu sözcüğün İrani dillerde "Lider", "Gönüllü Lider" gibi anlamlara geldiğini söylemektedir. Khorenatsi, Armenians, II, 87, dpn. 3, s.242.

(37) Brosset, Ani ile Şüregel'in 311 yılında Kamsar Beğ'e verildiğine işaret ediyor. Brosset, d'Ani, s.93.

(38) Khorenatsi, Armenians, III, 44, s.307.

(39) Khorenatsi, Armenians, III, 46, s.309; Hübschmann, Heinrich, Armenische Grammatik, I. Kısım, Armenische Etymologie I, Die Persischen und Arabischen Lehnwörter im Altermenischen, Leipzig, 1895, s.359.

(40) Khorenatsi, Armenians, III, 48, s.314-315; Kırzioğlu, Kars Tarihi s.187; Grousset, Ermenilerin Tarihi, s.165.

ğına el koymuşlardır. Erkek kardeşleri, gözüpek bir baskınla kral Khosrov'u kurtarmayı denerken öldürülmüşlerdir⁴¹.

Vramşabuh'un saltanatını (392- 414) büyük patrik Aziz Sahak'ın faaliyetleri doldurmuştur. Arsak kralı Vramşapuh 414'e doğru öldüğünde oğlu Ardaşes daha on yaşındaydı. Nakhararlar, hükümlerini olan Sasanlı sarayından, kral olarak başlarına III. Khosrov'un getirilmesini istemişlerdir. III. Khosrov, şimdi kendisini isteyen bu nakhararların entrikaları yüzünden yirmi iki yıl kadar önce tahtan indirilmişti⁴². Sasanlılardan Khosrov'un serbest bırakılmasını (Khuzistan veya Susiane'deki Unutulma Kalesinde hala gözaltında tutuluyordu) rica etmek ve yeniden Arsak tahtına oturtulmasını talep etmek üzere yola çıkan heyetin başında patrik Sahak vardı.⁴³ O sırada Ktesiphon'da I. Yezdgerd hüküm sürüyordu (399-421) ve idaresinin büyük bölümünde açıkça Hıristiyanlıktan yana tavır almıştı. Arsaklıların talebini kabul etmiş ve Khosrov'u serbest bırakmıştı. Bu şekilde yeniden tahta çıkartılan Khosrov birkaç ay sonra vefat etmiştir. III. Khosrov ölünce Persia sarayı çok vahim bir karar almıştır. I.Yezdgerd, Arsak tahtını meşru varis olan genç prens Ardaşes'e vereceğine, pek de gizli saklı olmayan bir yolla Arsak tahtını Sasanlı tahtıyla birleştirmişti. Büyük oğlu Şahpur'u da Arsak kralı olarak atamıştı. Bu hareketiyle kısa vadede bölgeyi İran İmparatorluğuna bağlayarak, Sasanlı velayetinin hassı haline getirmiştir.

Bu arada, Sasanlı Şahpur'un 421'deki ölümünden beri Pers Armeniası'nda süren fetret son bulmuştu. Ülkenin içinde debelendiği kargaşadan endişe duyan nakhararlar, yeni Sasanlı kralı V. Vahram'dan, sondan bir önceki milli kralları Vramşabuh'un oğlu genç Artaşes'i hükümdar olarak başlarına geçirmesini istemişlerdi. Khorenatsi'ye göre, patrik Sahak, büyük derebeyi ailelerinin reislerini Ayrarad'da topladıktan sonra, bu kararı alma inisiyatifini göstermiş ve kendi torunu Vartan Mamikon ile süvari birliğinin kuman-

danı Simpat'ı elçi olarak Sasanlı sarayına yollamıştı⁴⁴. Armenia halkı büyük kraldan babasının ilhakçı siyasetinden vazgeçmesini ve düpedüz eski Arsaklı hanedanını yeniden başlarına getirmesini istiyorlardı. Zorlu bir iç savaştan çıkan V. Vahram, bu isteği kabul etmiş ve o zaman on sekiz yaşında olan genç IV. Artaşes onun tarafından Arsak kraliyet yönetimine getirildi ve atalarının tahtına çıktı (423).

Saltanatı beş yıldan fazla sürmedi (423-428). Ghazar Pa'rpec'is bu gencecik adam için, kadınlara olan düşkünlüğü, "bozuk ahlakı" yüzünden, her türlü otoriteye sabırsızca katlanan derebeylerinin düşmanlığına mahal veriyordu. Büyük sülalelerin reisleri, genç kralın sefih alışkanlıklarını bahane ederek, ondan kurtulmaya karar verdiler. Niyetlerini Aziz Sahak'a, ülkenin en yüksek manevi otoritesine açtılar, kralın tahttan indirilmesi için onun yardımını ve desteğini istediler. Fakat Arsak ülkesinin hükümlerini, Sasanlı sarayının rızası olmadan Artaşes tahttan indirilemezdi ve bu da, Sasanlıların bir defa daha bölge halkının kaderine karar vermesi demekti. Sahak, nakhararları böylesi bir tedbirsizlikten caydırmaya boş yere çalıştı. Başlarına Mazdacı idareciler geçirmektense, kötü ama ıslah olabilir Hıristiyan bir kralın Arsak için yeğ olduğunu onlara boş yere hatırlattı. Kendi milli monarşilerini bizzat ilga etmemeleri için muhataplarına boş yere yalvardı, bu durum sadece dini inançlarının düşmanı olan Sasanlıların işine yarayacaktı. Ne var ki büyük patriğin elde edebildiği tek şey derebeylerinin düşmanlığı oldu⁴⁵.

Kraliyet yönetimini ilga ettirmeye ve aynı anda bu yönetimi savunmaya kalkmış olmakla suçladıkları Aziz Sahak'ı patriklik makamından indirtmeye kararlı olan nakhararlar, Sasanlı kralı V. Vahram'ın sarayına

(41) Khorenatsi, Armenians, III, 50, s.314-315.

(42) Ghazar Pa'rpec'is, History of Armenians, I-III, Çev. Robert Bedrosian, New York, 1985, I, s.18.

(43) Khorenatsi, Armenians, III, 55, s.323.

(44) Khorenatsi, Armenians, III, 58, s.330-331.

(45) Ghazar Pa'rpec'is, Armenians, I, s.19; Khorenatsi, Armenians, III, 58, s.330-331.

kendi içlerinden bir heyet gönderdiler, heyete Manazgerdli (Malazgirtli) Surmag adında bir papaz eşlik ediyordu ve Sahak'ı suçlama görevini üstüne almıştı⁴⁶. Sasanlı sarayının önde gelen yüksek rütbelilerinden biri olan Suren Pahlav'ın karşısında dile getirilen bu şikâyetler, sarayı ziyadesiyle memnun etti. V. Vahram nakhararların şikâyetleri üzerine Aziz Sahak'ı azledip Sasanlı dostu Surmag'ı patrikliğe getirdi ve Artashes'i tahtından indirerek Arsak krallığını ortadan kaldırdı. Sasanlı Veh-Mihr-Şahpur (429-442) merzban olarak tayin edildi. Böylece Arsaklı dönemi sona erdi⁴⁷.

Bu devlet yıkıldıktan sonra 16 beyliğe ayrıldı ki bunlardan birisi de Dede Korkut hikâyelerinde geçen Avşar Bey (Gence, Cavat bölgesi)⁴⁸ sülalesinden Ardzeruni (*Kartal Taşıma Hanedanı - Küçük Arsaklıların kurucusu Val-Arsak (M.Ö. 147-129) tarafından devletin avcıbaşılığı vazifesi verilip Ardviz = Av kartalı taşıma, Uni = Hanedan unvanı verildiği için böyle anılan*) beyliğidir ki toprakları Van-Urmiye arası idi (Bu bölgenin eski adı Vaspurakan'dır. Urmiye şehrinin yeni adı ise Rızaiye'dir).⁴⁹

Hem dini makam değişiklikleri hem de Arsaklıların devrinin sona ermesi Armenia tarihinin daha çok derebeyler mücadelesine sahne olacağıın sinyalleri demektir. Bu karşıklığı sürekli olarak körükleyen iki emperyalist güç olan Bizans ve Sasanlılar da boş durmayacaklardır. Tabiri caizse filler tepişecek arada ezilenler ise Armenia'da derebeylerin kontrolündeki halklar olacaktır.

428'de Armenia'da Arsak hanedanının düşüşünden sonra iki yüz yıl boyunca, ülke İranlı kralların atamaları ile Merzbanlar (Sınırların genel valileri) tarafından yönetildi. Yöneten otuzbeş Merzban'dan, altısı bölge derebeylerindendi.⁵⁰ Sasanlı politikası, Arsak hanedanlığı ortadan kalktıktan sonra sürekli olarak feodal yapının devamı niteliğinde idi. Bizans politikası ise feodalizmi ortadan kaldırıp kendi egemenliğini sağlamaktan ibaret-

ti. İki imparatorlukta kendi çıkarlarının bu yürüttükleri politikalarda olduğunu düşünüyordular. Aslında kısmen ikisi de politikalarında başarılı olmuşlardı. Mesela Ktesiphon sarayının VII. Yüzyılda Mamikonlara karşı Bagratlıları destekledikleri aşikârdır. Mülkleri neredeyse özerk birer prenslik oluşturan Kamsarakanlar, Mamikonlar, Sünik sülalesi, Bagratlılar, Rışduniler ve Ardzıruniler gibi büyük aileler vardı.

Kamsarakanlar, Arşarunik ve Şüregel eyaletlerine sahiptiler. Grek-Roma yazarlarının Sirakoi veya Sirakes dedikleri halkların eski memleketi Şüregel'in "ovalık çok bereketli ve iyi sulanan bir memleket"tir. Kamsarakanların başlıca şehirlerinden bir diğeri de başkentleri (vosdan/ostan) Yervantaşat'dı. IV. Yüzyılda harabeye dönmüş olan Yervantaşat, görünüşe göre onlar tarafından Marmed adıyla yeniden düzenlenmiş, XII. Yüzyılda bile anılan üzüm bağlarıyla çevrili bir kenttir⁵¹. Kamsarakanların başka bir müstahkem kentte gene Arşarunik'teki Ardakers kalesiydi. Anı'ya (Şüregel/Şirak) gelince, "ulaşılmaz bir kale" olarak tanınmaktadır.

Kamsarakanlar sülalesinin reisinin veraset yoluyla geçen sparabet veya başkumandan unvanını elinde bulundurmaktadır. Eski saray teşrifatında on dördüncü minderin sahibiydi. Kraliyet asker topladığı zaman 600 silahlı asker vermekle yükümlüydüler. N. Marr'ın dediği gibi Kamsarakanlar Hıris-

(46) Ghazar Pa'rpec'is, Armenians, I, s.23.

(47) Ghazar Pa'rpec'is, Armenians, I, 25;Khorenatsi, Armenians, III, 64, s.340-341

(48) Muharrem Ergin, Dede Korkut Kitabı I, TDK, Ankara 1989, s.39-40 (Bayburtlu Osman'ın III. Murat (1574-95) Devrinde Yazdığı Tevârih-i Cedid-i Mir'at-I Cihan Adlı Eserinin "Bayundur Han" Bölümünde, Dede Korkut Kitabı İle Yakından İlgili Ve Şahıs Adları Harekeli Olan Bir Kısım Vardır. Bayburtlu Osman'ın Bahrü'l-Ensab Adlı Bir Kitaptan Aldığı Ve Eski Bir Dede Korkut Oğuznamesine Dayandığı Anlaşılan Bu Bilgilerde Taş-Oğuz Beyleri Arasında Avşar Beg Adı Geçmektedir). Kırcıoğlu, Dede Korkut Oğuz Namerleri, İstanbul 1952, s. 9, (8. Dipnot-Topkapı Sarayındaki Oğuz-Namenin Kopuk Yapraklarında Şor-Şamsoldin, Yağanak, Kara Budak, Karaçuk-Çoban, Sarı Kalbaş Gibi İç-Oğuz Ve Alp Aran, Avşar, Dokar Gibi Taş-Oğuz İlbeğleri Ve Hanedanlarının Künyesi Yazılı Olduğunu Sanıyoruz), s.49

(49) Kırcıoğlu, Kür-Aras-Aran Kürtleri, 6. Türk Tarih Kongresi Bildirilerinden Ayrı Basım, 1966, s.385. Kırcıoğlu, Dede Korkut, s.49

(50) Kurkjian, Armenia, XX, s.140.

(51) Yerinin Akhuryan ile Aras'ın oluşturduğu açıda, Arşarunik'in doğusunda aranması gerekiyor.

tiyanlığın en muhteşem yapılarının kurucularıdır.⁵²

Ermeni Vakainüvistleri Arap coğrafyasında 570'de Mekke'de doğmuş, Hz. Muhammed'in kırk yaşından itibaren vahiyyle gelen İslâm dinini ortaya koyması ile başlayan bir medeniyetin doğuşundan bahsederler.⁵³ O, Bizans ve İran'ın hükümdarlarına mesajlar yolladı. Onların, onun dini ve hükümdarlığını tanımasını talep ettiğini yazmaktadırlar. 542 yıl boyunca varlığını devam ettiren Sasanlıların, Müslüman Arap saldırılarıyla ki 636⁵⁴ ve 642⁵⁵ ortadan kalkması, Armenia'da İsmail'in (Müslümanların) oğullarının girişi ile tamamlandı. Heraklios'un ölümü ve II. Konstans (Constantine)'in hükümdarlığı dönemidir. Kadisiye Savaşı esnasında Sasanlı ordusunda bazı nakhararlar bulunduğu bilinmektedir. Mesela Sünikli Krikor, Muşeg Mamikon, Sasanlı ordusuna karşı yapılan bu savaşta Sasanlı komutanı Rüstem ile birlikte öldürülmüşlerdir.⁵⁶

Mamikon topraklarına giren Araplar kendi hukukları doğrultusunda cizye ve haraç almışlardır.⁵⁷ İkinci defa bölgeye gelen Habib bin Mesleme, Abahunik'i (Aladağ ve Tendürek çevresi ve Malazgirt) haraca kesti, Ardaşad (Artaksata) yakınından Azad veya Medzamor⁵⁸ ırmağını geçti, Dovin'i zaptetti⁵⁹, ayrıca Şüregel'i (Kamsarakanların mülkü)⁶⁰ ve Pakrevant'ı (Bagrevant) (Eleşkirt-Karaköse bölgesi yani Mamikonların mülkü) da haraca bağladı (645-646).

Halife Abdülmelik (685-705) çağında Mervan oğlu Muhammed idaresinde gelen bir Arap ordusu, 693 yıllarında Dovin'i işgal ederek Rum nüfuzunu buralardan çıkarıldı. Bizans valisi Kamsarakanlı Küropalat Nerseh de, ailesiyle birlikte Tayk eyaletine kaçmıştır.⁶¹ Bundan sonra Yukarı Aras boylarında İstanbul ile Şam'ın nüfuz mücadelesi daha yedi yıl devam etmiştir. İmparator III. Tiberyos (698-705), saltanatının ilk yılında yeni bir ordu göndermiştir. Erzurum bölgesinde tutunmuş bulunan Bizanslılar Tayk'ta (Penek-İspir de-

relerinde) mâlikhaneleri bulunan Daryunk (Doğu Bayazıt) taki Bagrathlılar ile Şüregel beğleri Kamsarakanlılar gibi büyük beğlerin kendilerine taraftar kalmalarına çok gayret gösterip, bunları Dovin İslâm "Emir"leri aleyhine kullanarak Armenia ülkesinde hâkimiyetlerini devam ettirmeye çalışmışlardır.

Bagratlı Simpat ve birçok derebey Akori'de toplanarak birlikte hareket ederek Araplara karşı başarı elde ettiler⁶². Vanant'da

- (52) P.S. Kogian "Die Besitzungen der Kamsarakanen", Hantes Amorya, Viyana, 1924, n. 7-8, s.331 ve devamı; Macler, Quatre Conferences sur l'Armenie, Adrian Maisonneuve, 1932, s.217-218; N. Marr, "Ani, la ville armenienne en ruines d'apres les foilles de 1892-1893 et de 1904-1917", R.E.A içinde I, 4, 1921, s.397.
- (53) Kurkjian bu tabirin İslâm'ın ana prensibi olduğunu belirtir. Kurkjian, a.g.e., XXII. p.174; ayrıca Sebeos'da İsmail soyundan gelen (Hz) Muhammed'in Arap soyuna gelmiş bir peygamber olduğunu yazar ve koyduğu kurallar ile süratle çoğaldıklarını, bu çoğalmanın etkisi ile topraklarını genişlettiklerini belirtir. Sebeos, History, XXX, s.104.
- (54) Kadisiye Savaşı. İbn'ül Esir, El Kebir Fi't-Tarih, Çev. Abdullah Köşe, Ahmet Ağırakça, Abdülkerim Özaydın, C. II, s.412 vd.
- (55) İbn'ül Esir, El Kebir Fi't-Tarih, C.III, s.11 vd.
- (56) İ. Mehmetov, Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı, Ötügen Yayınları, İstanbul, 2009, s. 167; Sebeos, History, b.XXX, s.107; Kurkjian, Armenia, XXII, s.174; Esir, Sasanlı ordusunu ön önemli komutanı ile İslam ordularının uzunca diyaloglarını ve sadece Rüstem'in öldürülüşünü anlatmaktadır. İbn'ül Esir, El Kebir Fi't-Tarih, C.II, s.441,442.
- (57) Sebeos, History, XXX, s.108; İbn'ül Esir, El Kebir Fi't-Tarih, C. III, s.20-65; Gewond "eğer Heraklios ölmeseydi Müslüman Araplar bu kadar hızla Anadolu'ya giremezlerdi" demektedir. Gewond, Gewond's History, Çev. Robert Bedrosian, New Jersey, 2006, v. I, s.3.
- (58) Belazuri buraya Vadiy ül Ahrâr yani Azadlar deresi demektedir. Belazuri, Fütühu'l-Büldân, Çev. M. Fayda, Ankara, 1987, s. 200; Oğuzlarda, bu çaya Azad/Azat ismini vermişlerdir. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s. 215. dpn. 6.
- (59) Kurkjian, Sebeos'a atıfta bulunarak: Piskopos Sebeos, Arap fetihinin hikâyesini kaydeden tek tarihçi. Kurkjian, Armenia, XXIII. s.176; Sebeos, History, XXX, s.130; Gewond'da benzer ifadeler kullanılmaktadır. Gewond, History, v. III, s.8; Farac, Muaviye'nin Suriyeli Habib'i bölgenin alınmasına tayin ettiğini, Habib'in de bölge halkını esir ettiğini, ellerine geçen erkekleri öldürdüğünü, köyleri yakıp yıktığını yazmaktadır. Bar Hebraeus, Abû'l-Farac Tarihi I, Çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yay., Ankara, 1999, s.180; Ostrogorsky, Georg, Bizans Devleti Tarihi, Çev. Prof. Dr. Fikret İşıltan, Ankara 1995, s.103; Brosset'de Arguet memleketlerine gelen Müslüman Araplar orman ve ovaları, dağ ve tepeleri yaktılar ve Hıristiyan halkı mahvettiler demektedir. Brosset, Marie Felicite, Gürcistan Tarihi, Çev. Hrand D. Andreasyan, Notlar ve yayına Haz. Erdoğan Merçil, TTK. Yay., Ankara, 2003. s. 203.
- (60) Belazuri, Habib bin Mesleme Ordusunun üçüncü Ermeniye olan Sırac Tayr bölgesini ele geçirdiğini yazmaktadır. Buranın patriği belli bir vergi ödeme ve dostluk yapmaları karşılığında Habib bin Mesleme ile antlaşma imzaladılar. Bu antlaşma Debil antlaşmasıdır. Belazuri, Büldân, s. 287; Kırzioğlu bu Sırac Tayr'ın Kamsarakanlar yurdu Şüregel/Şirag olduğunu ve bunun sondaki Tayr adının Vanant'dan bozma bir imla yanlışından çıkması olabileceğini belirtmektedir. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.215, dipnot 7; Esir'de Debil antlaşmasının oluş sürecini anlatır: "Habib, Sırac tayr ve Bagrevand üzerine birlikler göndermiş, buranın patriği bazı vergiler ödemek üzere onunla sulh akdetmişti." İbn'ül Esir, El Kebir Fi't-Tarih, C. III, s.90.
- (61) III. Nerses Kadıköy konsiline meyinden dolayı nakhararların hoşnutsuzluğuna maruz kaldığını görenek, evvelce piskoposu bulunduğu Tayk eyaletine çekilerek on sene orada kalmıştır. Brosset, Gürcistan Tarihi, s.213, dipnot 140.
- (62) Gewond, History, v. VIII, s. 24.

faaliyet gösteren Arap komutanı Osman ibn Velid ibn Ukbe⁶³, Şüregelli Kamsarakanlar tarafından mağlup edildi.

Armenia vekainüvistleri, son derece sofu bir Müslüman olan ve bölge nüfusuna iyi davranan II. Ömer'e övgüler yağdırmışlardı⁶⁴. İktidarı döneminde genel af ilan etmiş Bagratlı tutsaklar ve sürgünlerin evlerine dönmelerine izin vermiştir.

Emevi Devleti, 744'te patlak veren iç savaş Bagrat'da da etkisini gösterdi. Vali Muhammed ibn Mervan hanedanlar arası çekişmelerde yer almak için bu eyaleti terk etmiş olduğundan, kısa süre önce Yemen'e sürülmüş olan Mamikon kardeşler, Grigor ve Davit Mamikon karışıklıklardan istifade edip kaçtılar ve ülkelerine döner dönmez de Bagratlı Prens Aşot'a karşı mücadeleye girişmişlerdir⁶⁵.

Feodal sülaleler arasında kavgalar devam ederken Bagratlı Aşot halife II. Mervan'ın desteğiyle yerini sağlamlaştırdı. Aşot bağlılığını ispat etmek için Mamikon ailesinden Davit'i yakalatıp hunharca öldürtmüştür⁶⁶.

Grigor Mamikon Erzurum'a varmış ve Bizans'ın hizmetine girmiştir. Aşot önceleri Grigor Mamikon ve isyancı nakhararları takip etti, ancak sonra Pakrevant'a çekilip Arap himayesinde kalmaya devam etmiştir. Fakat Grigor çok geçmeden Aşot'u takiple yakalamış ve gözlerini oydurmuştur⁶⁷. Böylece iki büyük feodal aile arasında şiddetlenerek artan bir mücadele söz konusu olmuştur. Grigor intikamını almış ve zafer kazanmış olarak Erzurum'a geri dönmüş, burada ölmüştür⁶⁸. Yerine kardeşi Museğ Mamikon isyancı feodallerin başına geçmiştir.

Horasan'da bir ordu hazırlayarak Zap nehri boylarında Emeviler ile savaşan Ebu'l Abbas galip geldi ve Bağdat halifeliği başlamış oldu. Ebu Cafer el Mansur bölgeye vali oldu⁶⁹. Abbasi halifesi Ebu'l Abbas (750-754) dört yıl hüküm sürdükten sonra yerine kar-

deşi Ebu Cafer el Mansur geçmiştir. Halife El Mansur bölge valiliğine Yez'id b. Üseyd es-Sülemi'yi tayin etti⁷⁰. Ağır vergilerle bunalan halk 771 yılında Mamikonlu Artavazd idaresinde ayaklanarak Dovin bölgesine egemen oldular. Sonra da Şüregel'deki Kumayr (Gümrü) köyünü ve devlet hazinesini ele geçirdiler. Arkalarından yetişen Arap kuvvetlerine dayanamayınca, Aşoçlar (Akbaba) yolu ile Sami-Çikhe (Üç Kale) denilen Ahıska bölgesine kaçtılar. Müslümanlar tarafından, Mamikonluların düşmanı olan Bagratlı Kör-Aşot'un oğlu Simpat bu asileri takibe memur edildi. Mamikonlu Artavazd ise, Samiçikhe'de de tutunamayarak, Bizans idaresindeki Egerler (Acaralar) derelerine kaçtı⁷¹.

Araplar asilere ceza vermek için bölgede temizlik harekâtına giriştiler. Mamikonlu Artavazd'ın akrabası olan Mamikonlu Hrahat oğlu Muşel Mamikon tuzağa düşmemek için dağa çıktı. Sığındığı Artagers/Artagert (Kağızman-Keçivan?)⁷² Hisarından uzaklaştırıldı. Abbasi idaresine karşı başlayan bu isyan hareketlerine karşı Abbasiler çok sert tedbirler almışlardı. Vakainüvistler, Khalın-Kağın, Aren (Şüregel'in kışlağı sayılan Arpaçayı-Aras kavşağı boyunda Digor-Karabağı=Ağcakala çukuruna bugünde halkın dilinde Aran denilen yer) ve bu büyük kasaba Tanla (Talın) nın

(63) Abdülmelik, İrminiyye'ye Osman b. El-Velid b. Ukbe'yi vali tayin etmişti. Belazuri, Büldân, s. 293.

(64) [Umar II(Ömer)], bütün onun klanı adamlarından daha soyluydu. O, Muhammed'in Doğu Anadolu da egemen oldu ve lordlarını tutsak ettikten sonra pek çok istihkâmı ele geçirmişti. Erkek ve kadınları köle yapmıştı. Ama "Umarın (Ömer)kuralı, onların kendi yerlerine dönmesi için bütün tutsakları bıraktı ve onun hâkimiyetinin altındaki topraklara barış getirildi. Gewond, History, v. XIII, s.42; Kirakos Ganjakets'is, History of the Armenians, Çev. Robert Bedrosian, New York, 1986, s. 62.

(65) Gewond, History, v. XXI, s.112.

(66) Gewond, History, v. XXV, s.120.

(67) Gewond, History, v. XXVI, s.123.

(68) Yınanç, M. H., "Erzurum" İA C.IV, MEB Yay, İstanbul, 1978, s.346-347; Gewond eserinde, "(Erzurum) Karin şehrine geldi ve onun zaferinin haberlerini yayınladı. Ama bir zaman sonra Tanrı'nın takdiri, onun hareketleriyle eşit bir ceza olarak onun midesi, korkunç ve tehlikeli bir şekilde şişti ve onun yaşamı sona erdi. Gewond, History, v. XXVI, s.124.

(69) Belazuri, Büldân, s.300; Bar Hebraeus, Abû'l-Farac Tarihi I, s.198.

(70) Belazuri, Büldân, s.300; Bar Hebraeus, Abû'l-Farac Tarihi I, s.198; Gewond, History, v. XXVIII, s.128.

(71) Gewond, History, v. XXXIV, s.137-138.

(72) Kırzioğlu, Artagers'i Keçivan olarak zikretmektedir. Artagers Kağızman'ın batısında Günindi (Kers) köyü olarak bilinen kaledir. Taş duvarlarından bazı kalıntılar kalmıştır. Keçivan ise bugün bilinen Tunçkaya köyündeki kaledir.

bu sırada bozulup yıkıldığını, öldürmeler ve esirler alındığını yazmaktadırlar⁷³.

Birtakım feodaller Mamikonlu Sahak oğlu Aşot idaresinde ayaklanarak, bir İslâm garnizonunun bulunduğu Van gölü kıyısındaki Erciş/Arceş kalesini zapta koyuldu. Halife Mansur, ilk defa şimdiki Kars ili doğusunda Aras boylarından başlayıp, sonradan Erzurum Karasu bölgesi ile Van gölü çevresinde de gelişip ilerleyen bu büyük Mamikonlu ayaklanmalarına bir son vermek üzere, 772 başlarında 30 binlik Horasanlı Türk ordusunu İsmail oğlu Amir ül-Harisi kumandasında Dovin Emirliğine yardıma gönderdi Ahlat üzerinden gelen Amir idaresindeki bu Müslüman Türk ordusu⁷⁴ Arapların "Sannâriye" dedikleri asileri Erciş önünde yakaladı. 15 Nisan 772 yapılan Erciş Savaşında Mamikonları yenen İslâm ordusu kuzeye doğru ilerlemeye başladı. Sonbahardan beri kuşatılmasına rağmen açlıkla da mücadele ederek dayanan Erzurum'u sıkıştırmakta olan asiler, buradan vazgeçerek, Müslümanları karşılamak üzere Hasankale yoluyla Bagrevand (Eleşgert-Karaköse) bölgesine çekildiler. Burada, "Aradzani" (Murat) ırmağı boyunda Amir ordusu'na karşı cephe aldılar. 25 Nisan 772 günü tanla başlayan kanlı kavgada, ilkin Hristiyanlar üstün gelirken, köylülerden kurulan talimsiz ve savaş görmemiş yayaların beceriksizliği yüzünden, kaybettiler; Savaşlarda çok pişmiş olan Horasanlı Türkler atılganlık ve erlikleriyle kavgayı kazandılar. Kars ilinin bundan sonraki tarihi için de bir dönüm noktası sayılan bu 772 Bagrevand (Yukarı-Murat) Savaşı'nda Mamikonlardan başlıcaları kırılıp öldüklerinden, ayaklanmalar da sona erdi⁷⁵.

Bagrevand Zaferi'yle Abbasiler, uzun bir zaman için Mamikonları sindirmiş oldular. Bundan sonra, iki yıldan beri sürüp giden karşılıklı çapuluve yağmalar ile iki taraf arasındaki düşmanlığa son verildi. Malazgert'te yerleşen Arap kolonisinden Beni-Kays (= Kays-oğulları) imaretini kurmuş Emir Cahhaf, bu zaferden istifade ederek, Mamikon-

ların yurdu Bagrevand'dan başka, 772 de bir ara, Kamsarakanlı İlbeylerinin mâlikhanesi olan "Arşarunik" (Kağızman Deresi ve Digor) bölgesini ele geçirip Aras soluna değin hâkimiyetini genişletti. Malazgirt'ten başka Kars'ın güneydoğusundaki Aras boyunda bir "Arşarunik-Cahhafileri" beğliği kuruldu. Mamikonlu beğlerinden savaşta ölen Muşel Beğ'in kızı ile evlenen Cahhaf, bu kabilenin desteği ile beğliğini sağlamlaştırmaya muvafak oldu⁷⁶.

Bagrevand Savaşında belli başlı Mamikonlu beğlerin ölmesi ve bilhassa çok itibarlı ve kuvvetli bulunan Mamikonlular'ın (685 Hazar Savaşı'nda olduğu gibi) erkek soylarının bitecek derecede kırılıp perişan olması, Bagratlılar'ın yıldızının parlamasına ve Kars iline yerleşerek, ileride Ardahan-Artvin ve Şüregel-Kars kollarının ayrı ayrı birer kırallık kurmalarına yol açtı. I. Asırda Sper (İspir) sancağı hâkimi olan Bagratlı Piurat (Bürat) oğlu Sımpat, "asbed" (süvari komutanı) ve "batı (sol-kol) ordusu başkomutanı" olarak hükümdar çocuklarını kendi müstahkem yerleri olan "Pay-pert" (Bay-Burt) kalesine (58 yıllarında) götürmüştü⁷⁷.

IV. Asrın ortalarında, Diyarbakır kuzeyinde devlet hazinesinin sadakatle saklandığı Angel (Egil) kalesi de Bagratlıların mâlikhanesi idi⁷⁸. Ağrıdağ'ın güneyindeki Kogovit sancağı ve buranın merkezi Daryunk/Darunk/Taronk (Doğu-Bayazıt) (Bayazid ve Maku'dan oluşturulan Dariounk)kalesi ise, Bagratlıların asıl "ostan"ı (merkez-şehri) idi⁷⁹.

Kör Aşod oğlu Vasak (Basat) ile Muş bölgesi Bagratlıları Kars ili'nin kuzey ve kuzeybatı bölgelerine yerleşip sahiplenmiştir.

(73) Gewond, History, v. XXXIV, s.139-140.

(74) Kırzioğlu bu bilgiyi J. Muylidernans'dan aldığı bildirmektedir. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.230; Krş. Bkz. J. Muylidernans, La Domination Arabe en Armenie, Paris,1927, s.108,120.

(75) Gewond, History, v. XXXIV, s.140 ve devamı 146'ya kadar; Grousset, Ermenilerin Tarihi, s.314 ve devamı 318.

(76) Djahap (Cahap) biçiminde Ermeni imlâsına göre yazılan adın doğrusu : "Cahhaf" için Bkz.. V. Minorsky, "Artseruni," İA C.I, MEB Yay, İstanbul, 1978, s.617.

(77) Khorenatsi, Armenians, a.g.e., II, s.178,181; P'awstos, Armenians, v, s.44.

(78) P'awstos, Armenians, V, s.7.

(79) Gewond, History, V, s.15-16.

Bunun büyüğü Simbat'ın oğlu Aşod "Msa-ker" (perhizde/Etyiyen) lakabıyla tanınan Aşod'da, İspir bölgesindeki mâlikhanelerini büyük kardeşi Şapuh'a bırakarak Çoruh boylarındaki hissesinden vazgeçmiştir. Azerbaycan-Doğu Anadolu ticaretinin büyük merkezi ve Arap Emirlerinin oturduğu Dovin şehrine yakın bulunmak üzere, aile ve adamlarıyla gelip Kars'ın doğu bölgelerine yerleşmeye karar verdi. Kağızmanderesi'nin gümüş madenlerine sahip olup işletmek için Kamsarakanlıların yerlerinden Arşarunik (Kağızmanderesi ve Digor) ile Şüregel bölgelerinin bir kısmını satın alarak, onların müsaadesiyle Bağaran (Pekran/Pakaran) hisarını merkez edinip burayı Bagratlıların ostan'ı yaptı.

Bunların eski merkezi Daryunk (Doğu Bayazıt) kalesi ise, savaştan sonra, rakipleri olan Van gölü doğusu beğlerinden Ardzerunili Hamazasp'ın eline geçmişti.

12 Böylece 772'den itibaren Vasak oğlu Etyiyen-Aşot Beğ ile Kars (Digor, Şüregel, Anı, Kars) ve Daşir/Loru Bagratlıları sülalesi kurulmuş oldu. Komşu Bizans vilayetleriyle ticaret yaparak Dovin Emirliği ile Bizans'ın doğu ülkelerin de işleyen, hatta Hind'e değin uzayan kervanlarla Trabzon ve İstanbul arasında bezirgânlık yoluyla zengin olan bu Ararat/Kars Bagratlıları gregoryenliğe bağlı kalıp, 885 ten itibaren Halifelere tabi bir krallık kuracaktır. 1045 te Anı kolu, 1064 te Kars ve küçük kollarıyla XIII. Asır ortalarına değin yaşayan Daşir/Loru kolu da İlhanlılar çağında (1258) sona erecektir. Doğu Anadolu'da 772 sonrası iki feodal aile hüküm sürüyordu. Bagratlılar ve Ardziruniler. Bu dönemde yeni bir nakharar Dacad (Tachat) Antzevatsi ortaya çıktı⁸⁰. Uzun süre Bizans'a hizmet etmiş ve yükselmişti.

Ancak İmparatoriçe Eirene (780)⁸¹ tahta çıktığında gözden düşmüştü⁸². Anadolu sınırında başı dertte olan Araplar yardım edince Halife El Mehdi Vaspuragan prensliğinin güneybatısındaki Antsavatsik nahi-

yesine Dacad'ın yerleşmesine izin verdi. Bu sırada Hazarlara karşı savunma savaşı Hazar kapılarında yani Ağvan tarafındaki Derbent geçidinde yeniden başlamıştı. Dovin Emiri Ömer oğlu Osman idaresinde, Şüregel Beği Nerseh Kamsarakan'ında bulunduğu birçok nakhararla birlikte Keran ovasında Abbasi ordugâhında bulunuyorlardı. Orduda salgın hastalıklar başladı. Birçok nakhararla birlikte hem Şüregel Beği Kamsarakanlı Nerseh hem de Dacac öldüler.⁸³ Antzevatzi sülalesi geçici egmenliğini sonsuza kadar yitirmişti. Bundan sonra kaynaklarda Kamsarakanlılardan bahsedilmemektedir. Şüregel'in artık hâkimleri Bagratlılardır.

Kaynakça

Agacanov, Sergey G., Oğuzlar, Çev. Ekber N Necef-Ahmet Annaberdiyev, Selenge Yay. İstanbul, 2010.

Agatangelos, Collection des Historiens anciens et modernes de l'Armenie, Çev. Langlois, I, v.XVII, Paris, 1867.

Bausani, Alessandro, The Persians, Çev. J. B. Done, Elek Boks Limited, London, 1971.

Bar Hebraeus, Abû'l-Farac Tarihi I, Çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yay., Ankara, 1999.

Belazuri, Fütûhu'l-Büldân, Çev. M. Fayda, Ankara, 1987.

Brosset M., Les Ruines d'Ani, St. Petersburg 1860.

Brosset, Marie Felicite, Gürcistan Tarihi, Çev. Hrand D. Andreasyan, Notlar ve yayına Haz. Erdoğan Merçil, TTK. Yay., Ankara, 2003.

Bosch, M. E., Helenizm Tarihinin Anahatları, Çev. Afif Erzen, Sabahat Altan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak. Yay. C. 2, İstanbul, 1942.

(80) Gewond, History, XXXVIII, s.158.

(81) Kirakos, Armenians, s.75; İmparatoriçe İrene naip hükümdar olarak değil doğrudan doğruya hükümdar olan ilk kadın liderdi. Ostrogorsky, Bizans, s.168; "Kral Konstantin bu sırada kanunu çiğneyerek karısı hayatta olduğu halde ikinci bir kadını zevce olarak aldı ve eşrafın kızlarını da alarak namuslarına tecavüz etti. Sonra Bulgarlarla harp sırasında Tarki'ye gittiği zaman son derece sefahat ve günah içinde yaşadı. Bu yüzden asilzadeler, anası ile anlaşılabilir, kral geri dönünce anası oğlunun gözüne sürme çekti, o da kör oldu ve anası onun yerine devleti idare etti." Bar Hebraeus, Abû'l-Farac Tarihi I, s.207.

(82) Ama Constantine ve onun oğlu Aslan'ın ölümünden sonra ve imparator Constantines'in annesi kraliçe İrene'nin, Tachat'a büyük kinle davrandığı. O sebepten Tachat, halifeye döndü. Gewond, History, XXXVIII, s.159.

(83) Gewond, History, XXXVIII, s.161.

Cevdet Paşa, Tezâkir (21-29), Nşr. C.Baysun, Ankara,1991.

Chaumont, M. L., "Armenia and Iran, II. The Pre-Islamic Period", EnIr, Vol. II, 1987.

Cöhce, Salim, "Ermenistan'ın Tarihi Coğrafyası Ve Ermeniler", Türk- Ermeni İlişkileri, TTK, C. I, ss. 1-14, Ankara, 2014.

Cyrille Toumanoff, "Armenia and Georgia," in *Cambridge Medieval History IV*, 1966, pp. 597, 609, 619.

Debevoise, N. C., A Political, History of Partia, New York, 1968.

Demir, Muzaffer, "Roma-Armenia İlişkileri (M.Ö. 95- M.S. 118)", Türk- Ermeni İlişkileri, TTK, C. I, ss. 99-119, Ankara, 2014.

Elisée, l'Histoire d'Elisée, trans. Le P. Garabed Kabradji, Paris1840.

[Elishe], History of Vartan and the Armenian War, trans. Robert W. Thomson, London, 1982.

Ergin, Muharrem, Dede Korkut Kitabı I, TDK, Ankara 1989.

Frye, R. N., The Heritage of Persian, New Word Publishing New York, 1963.

Gewond, Gewond's History, Çev. Robert Bedrosian, New Jersey, 2006.

Ghazar Pa'rc'is, History of Armenians, I-III, Çev. Robert Bedrosian, New York, 1985.

Grousset, René Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, Çev. Soli Dolanoğlu, Aras Yay. İstanbul, 2005.

Gürün, Kamuran, Ermeni Dosyası, Ankara 1983.

Hewsen, R. H., Armenia, A Historical Atlas, Christopher C. Salvatico (Cartographer-in-Chief), The University of Chicago Press, Chicago and London 2001.

Hübschmann, Heinrich, Armenische Grammatik, I. Kısım, Armenische Etymologie I, Die Persischen und Arabischen Lehnwörter im Altermenischen, Leipzig, 1895.

İbnül Esir, El Kebir Fi't-Tarih, Çev. Abdullah Köşe, Ahmet Ağrakça, Abdülkerim Özaydın, İstanbul,1989.

Kacar, Turhan, "Anadolu'da Sasanlılar ve Romalılar, M.S. 226-363: Emperyal İdeoloji ve Kriz", TD, Prof. Dr. Ali İhsan Gencer Hatıra Sayısı II, S. 47, 2008/1, 2009.

Kaçar, Turhan, Geç Antikçağ'da Ermeniler ve Hıristiyanlaşmaları Üzerine Notlar, Türk- Ermeni İlişkileri, TTK, C. I, ss. 99-119, Ankara, 2014.

Khorenats'i, Moses, History of the Armenians, Trans. Robert W. Thomson, III, 31, London, 1980.

Kırzioğlu, M. Fahrettin. "Dede-Korkut Oğuz-nâmeleri Arsaklılar Devleti Oğuzları'nın Destanlarıdır", Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi ss. C. XII, S. 139, 363-369, Nisan 1963.

Kırzioğlu, M. F., Kars Tarihi, Işıl Matbaası, İstanbul, 1953.

Kırzioğlu, M. F., Anı Şehri Tarihi, Ankara 1982.

Kırzioğlu, M. F., "Armenya/Yukarı Eller-Tarihi'nin İcyüzü/Dede Korkut Oğuznamelerinin Mahiyeti", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri (8-12 Ekim 1984 Erzurum), Düzenleyen Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü, Erzurum 1985

Kurkjian, Vahan M., A History of Armenia, Armenian General Benevolent Union of America, v. XVIII, 1958.

Kırzioğlu, M. F., Dede Korkut Oğuz Nameleri, İstanbul 1952.

Kogian, P.S., "Die Besitzungen der Kamsarakanen", Hantes Amsorya, Viyana, 1924.

Kuzgun, Ş., "Misyonerlik ve Hristiyan Misyonerliğinin Doğuşu", Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Cumhuriyetin 60. Yılına Armağanı, Kayseri, 1983.

Küçük, Abdurhman, Ermeni Kilisesi ve Türkler, Ankara, 1997.

Macler, Frédéric Quatre Conferences sur l'Armenie, Adrian Maisonneuve, 1932.

Marr, Nicolai, "Ani, la ville armanienne en ruines d'apres les foilles de 1892-1893 et de 1904-1917", R.E.A içinde I, 4, 1921

Mayor, Adrienne, "Common Cause Versus Rome; The Alliance Between Mithradates VI of Pontus and Tigranes II of Armenia, 94-66 BCE", Türk- Ermeni İlişkileri, TTK, C. I, ss. 99-119, Ankara, 2014.

Mehmetov, İ., Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı, Ötügen Yayınevi, İstanbul, 2009.

Minorsky, V., "Artseruni," İ.A.C.I, MEB Yay, İstanbul, 1978.

Muyldermans, J., La Domination Arabe en Armenie, Paris,1927.

P'awstos Buzandac'i's, History of the Armenians, v.III, Çev. Robert Bedrosian, 1981.

Sacy, S., Histoire des rois de Perse, NE, t. II, 1789, s. 356.

Sebeos, Sebeos'History trans. Robert Bedrosian, New York, 1985.

[Sebeos], The Armenian history attributed to Sebeos, trans. Robert W. Thomson, Liverpool, 1999.

Strabon, The Geography of Strabo, Trans. Laus Cuurtius, İng. Çev. H. L. Jones, London, 1928.

Orbelian, S., Histoire De La Sioune I, Saint Petersburg 1864.

Ostrogorsky, Georg, Bizans Devleti Tarihi, Çev. Prof. Dr. Fikret İşıltan, Ankara 1995.

Tavadai, J. V., Die Mittelpersische Sprache und Literatur der Zaraturstrier, Leipzig, 1956.

Tezcan, Mehmet, "İran Armeniası (Pers-Armenia)", Türk- Ermeni İlişkileri, TTK, C. I, ss. 149-182, Ankara, 2014.

Tezcan, Mehmet, "Eskiçağ'da Roma İmparatorluğu'nun Karadeniz Bölgesi Vasıtasıyla Hindistan ve Çin ile Ticareti", Karadeniz Tarihi Sempozyumu, 25-26

Mayıs 2005, I. Cilt: Başlangıçtan 20. Yüzyıla, Yayına Hazırlayanlar Kenan İnan vd., Karadeniz Teknik Üniversitesi Yay, Trabzon 2007.

Cyrille Toumanoff, "Armenia and Georgia," in Cambridge Medieval History IV, 1966.

Tümer, G. - Küçük, A., Dinler Tarihi, Ankara, 1997

Yınanç, M. H., "Erzurum" İ.A C.IV, MEB Yay, İstanbul, 1978.